

ИЗ ТВОРЧЕСТВОТО НА ЕДИН БЕСАРАБСКИ БЪЛГАРИН — Г. П. СТАМАТОВ

ГАЛИНА ДРОСНЕВА

Роден в Тираспол на 25 май 1869 г., Георги Стаматов учи отначало в руско училище, а после в пансиона на Тодор Минков в Николаев. Годините, прекарани в пансиона, го срещат с две от ярките по-късно имена в националната ни литература — Алеко Константинов и Георги Кирков.

След завръщането на семейството в България през 1882 г. той записва и завършва Военното училище в София. Бурите в обществения и политически живот на страната през 80-те години не го подминават — кадровият офицер Стаматов е уволнен от армията. Това едва ли ще е разстроило душевното му равновесие, защото самият той никога не е имал нагласата за армейски живот.

През последното десетилетие на миналия век Г. П. Стаматов изучава юридически науки във Висшето училище в София и в Женева. Така подчертаната самобитност на творчеството му, която днес познаваме, до голяма степен е плод от срещата му с три големи култури — българска, руска, френска, — усвоени от него и пречупени през собствения му задълбочен и критичен поглед, през богатия му душевен свят — света на човек, който умее да наблюдава и премисля видяното. Напластяванията на трите култури слагат своя траен отпечатък върху човека и писателя Стаматов.

Като писател той не се радва на особена популярност нито приживе, нито след смъртта си. Творчеството му предизвиква най-противоречиви реакции на българската литературна критика. Обвиненията, отправяни към него, са всъщност най-често продиктувани от различните тенденции в развитието на модерната проза. Отбелязвайки афористичния, лаконичен, телеграфен стил на писателя и крайния лаконизъм, до който стига в края на творческия си път, Хр. Радевски например го обвинява: "...искаше да накара запетаите и тиретата да говорят повече от думите".

Обвиненията в маниерност веднага биха могли да отпаднат, щом на крайния лаконизъм се погледне от друг ъгъл — акта на замлъкването в литературната творба, — защото мълчанието е също начин на изразяване, също художествен

похват, криещ не по-малка сила на внушение и въздействие върху възприемателя. Неслучайно един от теоретиките на модерната литература, Томас Елиът, отбелязва, че "думите след говора достигат мълчание...". Изрекъл тъжната истина на своето време и своите съвременници, прозрял двойствеността на словото, способността на модерния човек /следосвобождеския българин/ да скрие своята индивидуалност зад потока от думи, обозначаващи сакреални доскоро понятия за българина като отечество, свобода, българско, но загубили вече своя първоначален смисъл, Георги Стаматов наистина ще търси лаконизма и замлъкването, литературната тишина: "Монологизи... диалогизи... бълнувания... в трезвен, полутрезвен и пиян вид" и "Човек, когато стане говедо, мъчи се да вземе човешки образ".¹

Да овладееш литературното замлъкване е въпрос на високо майсторство — достатъчно е да си припомним мълчанието у Пушкин или пък в много популярната ода на Иван Вазов "Опълченците на Шипка". След богатия словесен поток, изречен като че ли на един дъх, в който намират израз и болката от срама, и гордостта от подвига, Вазов "изведнъж" замлъква, за да приобщи и отнесе в последното четиристишие мига на битката към вечността на подвига:

"Йоше миг — ще падне заветния хълм.

Изведнъж Радечки пристигна със гръм.

И днес йощ Балканът, щом буря зафаща,

спомня тоз ден бурен, шуми и препраща

славата му дивна, като някой ек,

от урва на урва и от век на век!"

Различни са функциите на замлъкването в тази творба на Вазов и в разказите на Стаматов, но различни са и обектите на изображение в творчеството на двамата автори. По точното наблюдение на Владимир Василев Вазов "дебнеше съдържание и моменти, в които се проявява колективната душа" на възрожденския българин, остатъците от българското възрожденско съзнание в следосвободенската епоха.² Стаматов, напротив, не се заблуждава, че може да ги намери, защото според него те просто са изчезнали — следосвободенският българин е вече далеко от възрожденския си събрат; той е свободен, но духовно ограбен; той е в колектива, но колективът вече е общност от хора, които пак си приличат, но са сами и отчуждени. Самотата и отчуждението — големите теми на модерната литература — намират своя анализ в творбите на Г. П. Стаматов. Самотно и изолирано явление в българската литература е и самият им създател — без предходници и без следовници. Самотен и отчужден се чувства той и в чисто човешки план: "В България станах офицерин, съдия, писател. Живеея тука 45 години. А се чувствам чужденец". Закърмен в любов към България, с чистия идеализъм на отношението към праотечеството, той изпитва огромното разочарование от срещата си със следосвободенска България и следос-

вобожденския българин. Във времето на опустошените индивидуалности Стаматов извежда в завършен вид в българската литература типа на отчуждения самотник — една от "придобивките" на нова България по пътя на нейното европеизиране и приобщаване към света. Разбира се, големите човешки теми за самотата и отчуждението на личността като състояние на повествователя и българския литературен герой са завоевание на българската литература след Освобождението. Този факт като че ли има своето логично обяснение — новите обществено-икономически условия, в които е поставена нова България, несъмнено водят до глобални промени в човешката психика, в начина на мислене и чувстване, на възприемане на света около човека и в самия човек. Тъкмо следосвободенското време осъществява сложния преход от "дружния човек безличие, чрез човека личност, към човека себичник".³ Тези превъплъщения на българина намират своето отражение и литературата на нова България. Но ако у Пенчо Славейков самотата е наслада, у Петко Тодоров — естетизирано страдание, у Яворов — по-страшна от смъртта, у Г. П. Стаматов тя е раздираща болка по нещо, което безвъзвратно си отива, самота, прераснала в отчуждение, в състояние — ежедневие на общество от самотници.

Продукт на духовната безнравственост на новото време, на разочарованието и отчаянието, отчужденият самотник е обект на изследване и изображение в творчеството на Стаматов. Постиганията на писателя са повече от впечатляващи. Прав е Ив. Радославов, когато заключава: "Чиновникът, офицерът, учителят, студентът — ето кои намират своя художник у Стаматов".⁴ Сред социално-психологическите типове, които създаде Стаматов, обаче с особена настойчивост се налагат типът на отчуждения самотник. Голяма и разнообразна галерия от типове, както сполучливо я нарича Ив. Радославов, сътворена от Стаматов, е всъщност една тълпа от самотници, от алиенирани хора, в която всички си приличат и все пак са сами — един от най-големите парадокси на новото време, на нова България. Интелигенти и полуинтелигенти, чиновници, студенти, писатели, учители, съдии, все представители на различни съсловия, а в дълбоката си същност извънсъсловни, неопределени, самотни и страдащи. Като че ли няма и с какво друго да бъдат индивидуализирани освен със самотата и страданието си. Упрекват Стаматов, че създава типове, а не ярки индивидуалности, че пресъздава душевни състояния, че е писател на порока. Д-р Кръстев твърди например, че "той не рисува живи, индивидуални лица: вместо лица намирате един порок, въобще едно общо качество, на което авторът дава някое собствено име /обикновено съвсем изкуствено.../".⁵ Героите на Стаматов са типове, те трудно се запомнят като неповторими и оригинални личности — Мишков, Ягоридов, Маничков, Малков, Ларинов, Венски, Смелков... Те имат своите имена, а понякога и изобщо липсват /"Пожар"/, при това имена различни, но те рядко, почти никога не се превръщат в индивидуалности — дотолкова си приличат един с друг, че разликата помежду им е единствено в социалната им

принадлежност, дотолкова са продукт на своето време. В този тип реализация на образите намират израз и загубената идентичност, и обезличаването, и уеднаквяването на човека в съвременното буржазно /т.е. модерно/ общество, където няма вече личности, индивидуалности, а когато проблясват, те просто са смятани за луди /мотив за “нормалния луд”/, защото не приличат на всички останали. Това неимоверно задълбочава представата за абсолютната анонимност на Стаматовите герои. Кой всъщност е героят на Стаматов?

Ако Вазов създаваше националния тип на българина, но в неговите конкретни индивидуални проявления, които все пак носеха “българското”, то героите на Стаматов са социални типове в една колкото българска, толкова и небългарска ситуация, защото България на Ботев и Левски /“Малкия Содом”, “Дядо Йоцо гледа”/ вече я няма: “...отечество. Този свещен символ стана сборище от гадни хора...” И представата за тази “Нова България”, за която толкова много говорят неговите герои се превръща в някаква пародия на онази България, за която пишеха Вазов и нашите възрожденци. Нещо повече, словосъчетанието “Нова България” съдържа в себе си вече скрита антитеза — “новото” като синоним на пошлото, на отчуждението, на самотата, на уеднаквяването и обезличаването на хората и “България” като синоним на земята, родила Ботев и Левски. Земята, към която Г. П. Стаматов изпитва особен пиетет и почит. “Мъчно ми е, срам ме е, че сме такива и пак обичам България” /“Поема в проза”/. Мотивът за “живия покойник” /“живият мъртвец”/ и неговите разновидности — “заровения жив”, “зрящия слепец” — са сред най-често срещаните и разработваните в разказите на Стаматов: ние сме живи, но мъртви: ние сме “новите” хора в “нова” България, но тази България е мъртва, защото ние сме мъртви и това “ново” в същината си съвсем и никак не е ново. Живият мъртвец е синоним на пълното духовно обезличаване, на пасивността, равнодушието и овеществяването /схващано като страст за трупане на пари и имоти/. Ние постепенно загубваме вкус към чувствата на дружба, любов, родство и “наместо душа имате кесии...”. Ето защо според писателя “Не е страшно, че тялото ни ще гние — няма да го усещаме. Страшно е, че приживе в нас гние човешината и ние живеем с разложена душа и навикнали на смрадната и миризма.” /“Поема в проза”/. Голямата мечта, наречена “Нова България”, при сблъсък с реалността се е превърнала в илюзия, измама и е повлякла със себе си много болка, страдание, ужас и страх. Страх от това, че не знаеш кой си, къде си, страх, че след като я няма вече мечтата, вярата в нея, оставаш сам, скитник, бездомник, чужденец; попадаш в безвремието и безпространството... Защото ти си никъде и никой. Неслучайно Стаматовите герои най-често спорят със себе си или с другите в открит или скрит диалог за “моето Аз”, за мястото си в този свят на фалшиви и еднакви хора, в този свят на абсолютния хаос и абсурд, където всичко “туй е сън - или всички играем фарс” /“Поема в проза”/.

Стаматовите самотници са своего рода мъченици на свободата. България е

свободна, но свободен ли е освободеният българин? Едва ли... Обществото на нова България боледува. Свещените някога понятия за свобода, родина, народ се разколебават и претърпяват трансформация: “Общество!... Народ!...Държава!...Няма държава, няма отечество!” /“Задгробници”/; отечеството се е превърнало в “сборище от гадни хора” /“Малкия Содом”/, то е “милият земен рай, който сами обърнахме на пъкъл”. Самотникът се отчуждава от света, родината, другите, себе си, живота. Разпада се историческият спомен така, както са се разпаднали понятията за родина, произход, семейство и са се превърнали в безразлични, мъртви категории. “Как българинът ще пише най-новата си история? Кой ще я преподава? Как ще я учат?” /“Отложено самоубийство”/. Как наистина, когато сме отхвърлили спомена за старата България и “като слушаме възхищението на дядо Йоцо, неволно нашите устни се кривят от горчивата иронична усмивка?” /“Дядо Йоцо гледа”/. А мечтата, наречена “свободна България”, ще е вече “някоя гостилница, хотел или шантан”. Тя няма друг смисъл за “новите”, “свободните” българи /“Дядо Йоцо гледа”/ Какво крие представата за българско в съзнанието на съвременниците? Ако някога “Думите: България, Българин и Българско бяха равностойни на думите: шастие, слава и гордост!”, то алиенираните се молят: “Дано тази нощ не сънувам българи” и търсят “...където забравяха, че живеят в България. Храм, в който се влиза с трепет и благоговение”. Но този храм не е България!

Какво по-ярко доказателство за отчуждение?! Храмът като символ; като свещено място, е нещо различно от България, от родината. Понятието “отечество” е загубило своята сакралност.

Алиенацията руши и връзката с природата. Ако доосвободеният българин е изначално свързан с нея, то алиенираният му събрат след Освобождението е “непригоден” човек. Нарушена е не само вътрешната хармония в личността. Раздвоението в него, “разпокъсаната” му душа е довела и до разрушаването на връзките на човека с околния природен свят: “Разположиха се те из гората като у дома, сякаш че господ сам им хвърли владало от небето. Почнаха да мачат меката трева, да опитват шпагите си о младите дръвчета и гордо-гордо като някои трофеи да поднасят на дамите отсечените клонове. Те бяха не само доволни, но сякаш намираха обетована земя, гдето освен шашки, шпори, вестовои нищо друго няма: ни един чиновник — ни един даскал, особено даскалчета, които крещат все за напредък, за прогрес, като че ли има нещо похубаво от туй, което те имат сега” /Picknick /.

Отчуждението от природата не е приоритет на хората под пагон или само на мъжете. “Лида лъжеше, че обичаше природата. Тя нищо не и говореше, не грееше душата и. Небесните проектори, безкрайните хоризонти не галеха окото и. Лида свободно дишаше само в усамотени локали, обиколена с компания, безразлично каква, стига да има смях, пиене, даже скандали и весели млади хора. Луда за разходки във от града с автомобили — не я интересуваха

пейзажите...” /”Лида Друганова”/.

Не е странно тогава, че в разказите си Стаматов избягва пейзажа като средство на изображение и пресъздаване на душевни преживявания. В творчеството му пейзажът почти отсъства, а в случаите, когато го има, е твърде оскъден, предаден епизодично, с някой и друг детайл, с едно-две изречения и съвсем далеч от разпространената представа за красотата на природата. Така например наслагваните понятия и представи около образа на луната носят омаята на чувствения спомен, мига на щастието, красотата, любовта. Луната обаче в алиенирания свят на Стаматовите герои е “Стара сводница — ухилена пълна месечина — безочливо изплува на небосвода и освети най-затътените скривалища”. Нея “нищо не я стряска”. И какво ли пък да я стресне в този толкова еднакъв и безличен свят на еднакви и безлични хора. В този свят шосето е “дълъг, равен път” /”Вила край морето”/, какъвто е животът на обитаващите го хора; морето е “равнодушно”, каквото е и обикновеното им състояние, “защото днешният човек го е срам да обича... Срам го е да бъде добър... Срам го е да бъде човек” /”Задгробници”/. Нищо не може да го стресне освен нощният мрак” /символ на неуют/, самотата, от която ще се опитват да избягат “един по един” и “всеки ще заеме в градината своето място” - “угоената София в бюфета” и нещастниците в алята. Но и едните, и другите ще са еднакво отчуждени и самотни. “Нощният мрак” — страхът, ужасът, стресът — е опустошил тяхната индивидуалност. И човекът се е превърнал в човек-цифра, човек-пореден номер в бездушната, мъртвата статистика: “...въобще ние, които фигурираме само в статистиката и в служебните списъци в живота” /”Задгробници”/. А толкова е нужно другото - “След обезценяване през войната — неволно искаш да те уважават малко. От цифра в статистиката, от бойна единица — да виждат в тебе човек”.

Българската литературна критика нееднократно е обръщала внимание на факта, че Стаматов въвежда и налага темата за града в българската литература. Градът е мястото, където си дават среща различни хора с различни съдби. Тези хора са загубили връзките с миналото, настоящето, бъдещето, със света извън себе си и в себе си. Градът “по самия свой произход не е нищо друго освен сборище на милиони страдащи с “прекъснати нишки”, отбелязва Цв. Стоянов. Дали такъв е и градът в разказите на Стаматов?

В неговия град ще срещнем разновидностите на отчуждения самотник: завърналият се от войните човек /”Отложено самоубийство”, “Малкият Содом”/, престъпника /”Дело №15” — “Гледях небето и се усещах сам. Ако не се върна в града — никой няма да забележи моето изчезване.”/, емигранта /”Бахус и Венера”, Соня — “запазена иконка в кромешна вакханалия на ада”, и Любов Александровна — “Как се боеше от самотни безсънни нощи. А те зачестиха. Бъдещето взе да я тревожи”/, бедния провинциален младеж, който е чужд и самотен в големия град, но вече се е откъснал и отдалечил от родното място

/Вирянов”, “Вестовой Димо”/, чиновника, “малкия човек”, обикновения човек, който няма сили да превъзмогне обстоятелствата и чувството за собствената си нищожност /”Малков и Славин”, “В миши дупки”/, твореца /”Скитници-рицари” — “И ето нищо не я радва и всичко и омръзна”, “Паладин” — “Връщане няма, трябва да се върви напред — към нищо и “Бъдеще няма, настоящето е вечна агония”, “Два таланта” — “...туй пожизнено изолиране от всичко” и “Ние сме атрофирали тука и приличаме на мумии, само че още дишаме, мислим и усещаме, доколкото ни позволяват бюджетът и министерството”/... И не на последно място в града ни очаква повествователят-самотник, въпреки че дистанцията между автор и герой е характерна за творчеството на Стаматов. Писателят сякаш непрекъснато държи да подчертае: Моят свят не е вашият свят, вашият свят не е Мой свят. Докоснал се до пошлостта на своето съвремие, той като че ли е приел като своя позиция повика на Мирабо: “О, Боже, дай ми посредственост”, дай ми посредственост, за да пресъздам нищетата на вашата душевност в нищожността на вашето съществуване. Оттук иронията и сатирата в творбите на Стаматов са неизбежни. Те демаскират хората и света, които уж съществуват в абсолютен порядък, докато на практика вършат само едно — със самото си съществуване пораждат и умножават абсурдността на съществуването изобщо. В абсурдността светът ще се самоунищожи: “Ще издавите псетата — тежко и горко тогава и на стадото, и на овчарите. Войната ще замените с кланицата” /”Малкият Содом”/.

В разказите на Г. П. Стаматов галерията от отчуждени самотници, осъзнали или не своето състояние на алиенация, тези хора-фигуранти в статистиката, са едната страна от опозицията град-човек: “В центъра — високи, внушителни здания с блестящи от слънце покриви, а хората — мънички буболечки. И те управляват България!”. Градът — символ на отчуждението — се разраства: “столицата безцеремонно пълзеше напред, газеше ливади и ниви надалече към Витоша”. Човекът, загубен в света, става мъничък и нищожен, просто ненужен. Големата гробница, в която си жив заровен, е символ на света, на новия свят, на новото време.

И още веднъж: кой и какъв е героят на Стаматовите разкази? В споменатата си по-горе статия д-р К. Кръстев продължава: “...нито характери, нито действие виждате. Авторът превръща хората в някакви марионетки, отнема им всяко собствено движение и следователно всеки живот”. Може да се поспори с тези констатации — много чувствени, много преживяващи и мислещи са мнозина от героите на Стаматов, те имат своя собствен вътрешен живот, пък и все още не е съвсем ясно предимство или недостатък е липсата на Герой, “смъртта на героя”, липсата на действеност и наличието на активна пасивност. Така или иначе това са все характеристики на литературния герой в модерната литература на XX век, този толкова понякога тъжен, самотен и страшен век, века на поредните загубени илюзии и разрушените самоличности често пъти. Впрочем,

герой може да бъде — както се вижда и у Стаматов — не само и не единствено Човекът. Тук е още градът, тук са още различните душевни състояния, обществени настроения, умонагласи. Затова също може да се поспори — типологията на трудностите при създаване на един характер, действие и при създаване на едно състояние, което не можеш да „докоснеш с ръка“, но можеш да усетиш с една чувствителна душа, да усвоиш, да вникнеш в него с наблюдателност, съчувствие, толерантност и да оцелееш духовно след човешката драма, която си познал и премислил.

Така и със самотата у Г. П. Стаматов. Тя не е съзнателно търсена и избрана от него поза, не е и овладяно състояние, а е самота изстрадана, болезнена, една непрекъсната раздираща болка... И зад този толкова намръщен писател, иронизиран и остро сатиричен всъщност се крие творец с дълбока лирическа чувствителност. Нека я открием...

БЕЛЕЖКИ

¹ Цитатите от творби на Г. П. Стаматов и посочваните разкази в скоби след текста са, по изданието: Г. П. Стаматов. Съчинения в два тома. С., 1983.

² В. Василев. Живот в смъртта /поредица „Български критици“/. С., 1992, с. 158.

³ Ив. Хаджийски, Съчинения в два тома, т. 1, С., 1974, с. 84.

⁴ Ив. Радославов. Българска литература, 1880 — 1930. С., 1992, с. 69.

⁵ В. Миролубов /д-р К. Кръстев/, Г. П. Стаматов. — В: Млади и стари, С., 1907, с.

СВАТБЕНИ ОБИЧАИ И ОБРЕДИ У БЪЛГАРИТЕ В БЕСАРАБИЯ И ЮЖНА РУСИЯ

НИКОЛАЙ КОЛЕВ

Изучаването на празнично-обредната система на българите в Бесарабия и Южна Русия /дн. Украйна/ има важно значение за българската етнографска наука. Чрез описването им ще се помогне за възстановяване на обичаите и обредите на българите отпреди 100—150 години. Сравняването им с обичаите и обредите на населението в днешна България ще позволи установяването на селищата, от които са тръгнали българските емигранти. Това особено важи за места, където спомените за родния край са потънали в забрава.

За написването на това съобщение са използвани изследванията на Н. С. Державин, Вл. Дякович, Л. В. Маркова, Л. А. Демиденко, В. С. Зеленчук¹. Направен е опит за систематизиране на обичаите и обредите, свързани с втория важен цикъл от човешкия живот — сватбата — у българите в Бесарабия и Южна Русия. Проследен е процесът на взаимовлияния и взаимопрониквания между обичаите и обредите на българите емигранти и местното население /руси, украинци и молдовани/, както и динамиката на измененията в тази система на българското население.

Семейните обичаи и обреди на преселниците българи в Бесарабия и Южна Русия се запазват като система почти до средата на XX в. При това някои обичаи и обреди се съхраняват във вида от времето на преселването, без да претърпят развитие или влияние за заобикалящите ги етнически общности, докато при други подобно влияние е налице.

Типичните за българите форми на брак не са еднакво застъпени при българите в Бесарабия и Южна Русия. Така кражбата на невеста тук не е практикувана, докато *приставането* като форма на брак е срещано.

Л. А. Демиденко съобщава, че у българите у някои села в Болградска околия и в много села от Измаилски уезд са регистрирани такива форми на брак чрез приставане през първата половина на XIX в., докато при гагаузите преселници тази форма на брак е била широко застъпена. Същата авторка отбелязва интересен случай у молдаваните, където девойката често е инициатор на приставането, както и на самия брак. Това вероятно е остатък от епохата на